

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

В.А.ЖУРБЕНКО – пошукувач, Херсонський ДАУ

У процесі історичного розвитку суспільно-економічних формацій земельні відносини носили різноплановий характер. Історія відмічає первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні й постсоціалістичні земельні відносини.

Особливістю первіснообщинних земельних відносин була наявність суспільної – общинної або племінної – власності на землю. Землеробство в цей час базувалося на простих знаряддях праці, таких як палка - копачка, яка використовувалась раніше в збиральництві, загострений двохметровий кіл, плоска палка, яка з часом перетворилась в лопату, мотика, серп з кремнієвим лезом, зернотерка, ціпок для обмолоту та ін. Примітивність знарядь праці і незахищеність людей від природних стихій змушували їх триматись колективу і спільно добувати засоби до існування. Результати праці розподілялись у рівних частинах між членами общини, які забезпечували лише найнеобхідніші їх потреби і не створювали ніякого лишку. Тобто, в наявності – звичайне натуральне господарство.

Поступово відбувся перший значний поділ праці: скотарство віділилось від землеробства в окрему галузь, а, пізніше, на другому етапі – від землеробства відділилося ремесло. Це дало можливість удосконалити знаряддя праці та покращити їх якість. Одночасно це привело до відособлення окремих сімей від общини. З часом почали у найбільш сприятливих для розвитку землеробства регіонах Закавказзя, Середньої Азії і Північного Причорномор'я виникати рабовласницькі держави.

Характерною ознакою рабовласницьких земельних відносин була абсолютна власність рабовласника на землю та головну продуктивну силу, якою були раби. Однак, поряд із крупною земельною власністю, у рабовласницькій державі існувала дрібна земельна власність вільних селян. Саме в цей період почав формуватися клас купців – відбувся третій значний суспільний поділ праці. Набував розвитку лихварський капітал, який швидкими темпами підривав устої рабовласницького ладу. А запровадження застави на землі дрібнотоварних селянських господарств, а згодом – їх вільної купівлі-продажу привело до їх розорення. Рабовласницькі відносини вступили в стадію занепаду, на місці яких зародився і почав розвиватися феодальний спосіб виробництва.

Основною характеристикою земельних відносин, на даному етапі

розвитку було панування крупної земельної власності феодалів при їх частковій власності на селян – кріпаків. Звідси “феодал” – представник пануючого класу в феодальному суспільстві, державець спадкового земельного володіння – феода, сеньйор, поміщик – кріпосник Цей термін походить від “ (лат. feodum), що означає: земля, пожалувана сеньйором своєму васалові в спадкове володіння з умовою виконання певних обов’язків таких, як військова служба, допомога в управлінні маєтками сеньйора, тощо” [1].

У цей час саме власність на землю визначала положення членів суспільства у процесі виробництва і розподілі виробленої продукції. Отже, переважаюча роль належала землеробству, яке зводилось до натурального господарства, де вироблялось практично все необхідне для споживання і посилювався процес закріпачення селян через повну їх залежність від феодала. Селяни-кріпаки не мали своєї землі, а господарювали на надільній землі, яку одержували у користування від феодала і несли за неї цілий ряд феодальних повинностей: панщину (відробіткова рента), натуральний оброк (продуктова рента), грошовий оброк (грошова рента), тощо. Порівняно з умовами рабської праці селянин все-таки був більш зацікавлений у результатах своєї праці на землі, оскільки вони була єдиним джерелом існування його сім’ї. Однак положення селянина-кріпака було не досить стійким, так як він мав досить обмежені права щодо землі. Він лише користувався нею і в будь-який час міг бути позбавлений цього права за найменшу провину.

Розорені, пограбовані і доведені до відчаю кріпосні селяни, прагнучи до вільної праці, почали бунтувати. Історики стверджують, що в результаті визвольної боротьби українського народу проти польсько – шляхетського панування (становлення феодалізму в Україні пов’язують з початком польсько-литовської доби, яка припадала на середину 14 ст.) була утверджена так звана козацька власність на землю. Вона визначилась як корпоративна, оскільки належала корпорації козаків Війська Запорозького. Козаки отримували землю у власність лише після вступу до козацького війська, мали право вільно купувати і продавати землю, засновувати нові поселення.

Таким чином, на території Української козацької держави було знищено велике і середнє феодальне землекористування і створилися умови для інтенсивного розвитку більш прогресивних земельних відносин. Відбувалося перетворення козацько-селянських маєтків у господарства фермерського типу. Але наприкінці 18 століття автономію Української держави було скасовано феодальним устроєм Російської імперії. При цьому залежність селянина від феодалів зростала, так як більша частина землі була сконцентрована в їх руках. По суті, у кріпосній Росії почала складатись напружена революційна атмосфера. Тому царизм був вимушений провести селянську реформу. На початку березня 1861 року було опубліковано маніфест про селянську реформу. До маніфесту додавався цілий ряд документів, які трактували різні

питання реформи, наприклад: “Загальне положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності”, “Положення про викуп селянами у власність польових угідь”, “Місцеве положення про поземельний устрій селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях Малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківської” та інші.

Відміна кріпосного права, проголошена в “Загальному положенні про селян, що вийшли із кріпосної залежності”, найбільше задовольнила селян, так як це давало їм особисту свободу та право вільно розпоряджатися своїм майном. Перехід селян на вихід, тобто зміна їх статусу від тимчасово зобов'язаних до власників, зіграв прогресивну роль у пожвавленні сільського господарства на всій території України, дав можливість розвитку прогресивних сил, які вимагали зміни виробничих відносин у всіх галузях народного господарства. Це була перша спроба наділення селян землею, яка сприяла формуванню справжнього господаря на землі.

Не менший слід на етапі радикальних змін у земельних відносинах залишила так звана Столипінська реформа на селі, яка проводилася з 1907 по 1917 рік.

Виступаючи перед членами Державної Думи (10 травня 1917 р.) П.А.Столипін відмітив: “... мета уряду цілком визначена: уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим, достатнім, так як де достаток, там, звичайно, і просвіта, там і дійсно свобода... . Слід надати йому можливість закріпити за собою плоди трудів своїх і передати їх в невід'ємну власність. Хай власність ця буде спільна там, де община ще не віджила, хай вона буде подвірна там. Де община вже нежиттєва, але хай вона буде міцна, хай буде спадковою. Такому власнику – господарю уряд зобов'язаний допомогти порадою, допомогти кредитом, тобто грошми... Прийдеться всім цим малоземельним селянам надати можливість скористатися із існуючого земельного запасу такою кількістю землі, яка їм необхідна і на пільгових умовах.” [2].

Проте намірам реформатора не судилося повноцінно втілитися у життя. У жовтні 1917 року перемогла інша ідея – ідея державної (загальнонародної) власності на землю. За час проведення реформи відбулися зміни: набули розвитку товарно-грошові відносини, які охоплювали не лише поміщицькі маєтки, а й селянські господарства; підвищився попит на сільськогосподарську продукцію; зросла кількість найманої праці, як у промисловості, так і у сільському господарстві. Все рел'єфніше вимальовувався капіталістичний спосіб виробництва у сільському господарстві. “ Столипінська реформа була одним із епізодів у процесі зміни феодально – кріпосницьких відносин капіталістичними, який уже давно почався”, – писав Дубровський С.М. [3]. У цей час селянство не чекало милості, а рішуче боролось за право на землю. Але приватну власність було відмінено 8 листопада 1917 року “Декретом про землю”. Це означало, що вона не могла більше відчувува-

тися ніяким способом, у тому числі купівлею-продажем, орендою і заставою.

Реалізація положень Декрету в Україні мала досить складний характер. Так, проголосивши про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші землі нетрудових господарств, їх передавали “земельним комітетам, обраним народом”. А невдовзі, 19 лютого 1918 року, другим декретом “Про соціалізацію землі” було започатковано перехід до спільного обробітку землі, колективної організації виробництва. Було взято напрям на створення державних радянських господарств, тобто формувався соціалістичний уклад господарювання на селі, який характеризувався переходом від одноосібного до колективного способу виробництва.

Історично склалося так, що починаючи з перших днів радянської влади і до набуття Україною політичної незалежності трактування категорії аграрних відносин обмежувалося та охоплювало переважно питання власне земельних відносин. В економічному словнику дається поняття аграрних відносин – як відносин, “пов'язаних із володінням та користуванням землею як основним засобом виробництва у сільському господарстві” [4]. Це було не випадково, насамперед тому, що у політичному та правовому відношеннях земельні, а отже, і аграрні відносини у Радянському союзі вважалися вирішеними раз і на завжди у тій формі, якою вона була на той час. Єдиним власником землі визнавалася держава, а решта суб'єктів земельних відносин могла бути лише її користувачами у межах встановлених державою. Однак поступово розуміння суті аграрних відносин розширювалося і почало включати все більше питань, що охоплювали і характеризували соціально – економічні відносини на селі. Ситуація майже не змінилася і у післярадянські часи, у період перетворення колгоспів у КСП і створення агроформувань інших типів – спілок, кооперативів, товариств та ін. Держава мала вирішальний вплив на земельні відносини, визначаючи форми господарювання на землі, організацію виробництва у сільському господарстві, впливаючи на заготівлю та реалізацію продукції.

Обставини, які склалися історично, почали змінюватися після набуття Україною політичної незалежності і ліквідації за ініціативою органів управління країни монопольної власності держави на землю з наступною передачею її у власність громадян, у тому числі її найбільшої частини – селянам.

Сучасні земельні відносини в Україні все очевидніше набувають політичного характеру, що стимулює розвиток прогресивних форм господарювання. Це дає підстави для розгляду сучасних аграрних відносин як суспільних відносин з приводу політичного, правового, економічного, соціального і організаційного забезпечення сільського господарства з урахуванням історичного досвіду розвитку земельних відносин і стратегічних інтересів українського суспільства.

Історичний досвід Східної та Західної Німеччини, Північної та Пів-

денної Кореї, Фінляндії, Китаю свідчить, що значно вищої ефективності досягає виробництво, засноване на приватній власності.

Так, Фінляндія, отримавши у 1917 році незалежність та перебудувавши відносини власності у напрямі приватної власності, у сурових кліматичних умовах Півночі нині забезпечує продовольчий достаток населення. Заслуговує на увагу такий факт, що у Німеччині східні райони до 1945 року мали більш розвинуте сільське господарство порівняно із Західними. Із переходом на громадське виробництво, перебуваючи у складі Німецької Демократичної Республіки, вони значно відстали у своєму розвитку від Федеративної Республіки Німеччина, у якій виробництво було організоване на основі приватної власності. В Угорщині, як і в інших країнах Центральної та Східної Європи земельна реформа після приходу до влади нових урядів на початку 90-х років не сприяла збільшенню до оптимальних розмірів одноосібних господарств. Це призвело до спаду виробництва сільськогосподарської продукції, і тільки наприкінці 90-х років розпочалося його зростання. Так за вказаний період понад 1 млн. га перейшов у індивідуальну власність громадян.

Тому, на наш погляд, без приватної власності на засоби виробництва, у тому числі і землю, не можна домогтися відповідальності, симулювати ініціативу, забезпечити економічну зацікавленість працюючих.

Історичний досвід переконує, що трансформація земельних відносин у процесі розвитку людської цивілізації завжди була складною проблемою, тому що ці перетворення стосувалися насамперед питань власності на землю, володіння, використання і розпорядження земельними ресурсами як головним засобом виробництва. Окрім того, важливо пам'ятати, що ні традиції народів, ні природно – кліматичні умови, які іноді розглядаються як основні фактори, не можуть бути обґрунтуванням переваг тих чи інших способів господарювання, а напрями реформування повинні визначатися економічною та екологічною доцільністю використання земельних ресурсів.

Література:

1. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів. - К.: Головна редакція УРЕ, 1997
2. Речь П.А. Столыпина (10 мая 1907 г.) / / АПК: экономика, управление. – 1993. - № 10, с.92 – 93
3. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа, - М.: 1963. – с. 599
4. Економічний словник. К.: УРЕ, 1973, с. 15